

JOURNAL OF SOCIAL, HUMANITIES AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Open Access Refereed E-Journal & Refereed & Indexed
ISSN 2630-6417

Article Arrival Date: 16.03.2018

Published Date: 15.05.2018

Vol 4/ Issue 9 / pp: 58-67

Қазіргі Қазақ Тіліндегі Жаңа Синтаксистік Құрылым

New Synthetic Construction In Modern Kazakh Language

Akmarzhan AKJZHANOVA

Associate Professor, Candidate of Philology, International Information Technology University, takmarzhan@mail.ru
Almaty / Kazakhstan

АНДАТПА

Бұл мақала фантастикада да, бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен қолданылатын синтаксистік құрылымды қарастырады. Жақында басталған сот шешімдерін зерттеу басталды, оның қалыптасу жолдары мен функциялары анықталды, бірақ олар академиялық бағдарламаларға кіргізілмеген және толық зерттелмеген. Әдеби шығармалардан жиналған мысалдарды талдауға арналған құбылыспен байланысты жұмыстармен айналысқанда, барлық деңгейлердегі және барлық нысандардағы конструкцияларды бөлуге болады. Бүгінгі таңда әдеби стильдің ерекшелігі - қысқа және сөйлемдердің үзілуі. Қысқа қарапайым және күрделі сөйлемдер ең көп таралған синтаксистік бірліктерге айналды. Керісінше күрделі құрылымы бар күрделі сөйлемдер керісінше сирек қолданылады. Сондай-ақ, номинативті сөйлемдерді қолдану жиі болды. Кейбір авторлар бұл қысқа сөйлемдерге қанағаттанбайды, сонымен қатар олардың шығармаларының мәнерлеп-эмоционалдық дәмін анықтағысы келеді. Нәтижесінде, параллельді құбылыс тек күрделі сөйлемдерді ғана емес, қарапайым сөйлемдерді де танымал. М. Магауин, О.Бөкеев, С.Сматаев, И.Жаканов сияқты әйгілі жазушылардың әдеби шығармаларында көпір салудың көптеген мысалдарын көруге болады. Атап айтқанда, И.Есенберлин, Ш.Айтматов, Д.Исабеков, Д. Дегенмен, бұл авторлар паркерлеудің бірнеше мысалын қолданды. Классикалық жазушылар М.Әуезов пен Г.Мүсірепов өз шығармаларында көп нәрсе жасады.

Неғұрлым назар аударған жөн, бұл қысқартуға ғана емес, сонымен қатар негізгі құрылыстың шегінен тыс босатылады. Негізгі сөйлемдегі бірнеше құрылымның біреуі болған жағдайда, олардың біреуі қосалқы (параллельді) болады, қалғандары кейіннен келмейді және әрбір бөлік негізгі құрылыста оқшауланған әрбір сөйлем жеке параллель болып қалады.

Ұрландыруға қарамастан, сөйлемді бөлікке бөлу дегеніміз синтаксистік түрде қосылған мәтінді кездейсоқ бөліктерге бөлмеу, соңғы бөлікті мақсатсыз бөлу немесе бөлісу емес. Бірақ, кейбір мысалдарды талдайтын болсақ, онда кейбір ойлар ойды тоқтатып, бөліп тастаудың нәтижесі болып көрінеді, бірақ егер біз толық аялдаманы тастамасақ, онда парцелді құрылым пойызбен байланыстырылған вагондар сияқты тұтас нәрсе болады.

Бұл мақалада әдеби фантастикадағы сөйлемдерді қолдану қарастырылады. Бірақ, жалпы айтқанда, бұқаралық ақпарат құралдарында да мұндай сөйлем кеңінен қолданылады. Әрі қарай зерттеу объектісі деп санауға болады.

Түйінді сөздер: Жаңа синтетикалық, қазіргі қазақ тілі

ABSTRACT

This article considers parcelled sentences, a syntactic structure widely used both in fiction and mass media. Research of parcelled sentences has recently started, its ways of formation and functions have been identified, but they have not been included in academic programs, and have not been studied in detail. While getting introduced with works related to parcellation phenomenon, and analyzing the examples collected from literary works, it can be seen that constructions of all levels and all forms can be parcelled. Nowadays, the specific feature of the literary style is shortness and discontinuity of sentences. Short simple and complex sentences have become the most common syntactic units. In reverse, complex sentences with complicated structure are rarely used. The use of nominative sentences has also become frequent. Some authors are not contented with these short sentences, and also want to make the expressive-emotional flavour of their works more clear. As a result, the phenomenon of parcelling not only complex sentences, but also simple sentences is very popular. We can see a great number of examples of using parcelled constructions in literary works of such well-known writers as M.Magauin, O.Bokeyev, S.Smatayev, I.Zhakanov. The authors who use parcellation more rarely are I.Yessenberlin, Sh.Aitmatov, D.Issabekov, D.Doszhanov. However, these authors also used a few examples of parcellation. Classic writers M.Aueyzov and G.Musirepov used parcellation a lot in their works.

On more thing worth paying attention to is shortening not only the sentence to be shortened, but also the spare parcellate beyond the main construction. In case there are several homogeneous parts in the main sentence (structure), only one of them becomes a spare (parcellate), all other don't come after it, and every part, every sentence isolated from the main construction becomes a separate parcellate.

Despite parcellation means dividing the sentence into parts, it isn't dividing the syntactically connected text into random parts, discontinuing or dividing the last part with no purpose. But if we analyze some of the examples, some parcellations seem to be the result of discontinuing and dividing the thought, but if we omit the full stop, the parcelled structure becomes a whole thing like the wagons linked to the train.

This article considers the use of parcelled sentences in literary fiction. But, generally, this kind of sentences are widely used in mass media language, too. Parcelled sentences should be considered a research object further.

Keywords: New Synthetic, Modern Kazakh Language

Тіл нормасы – тарихи құбылыс. Ол сөйлеу және жазу арқылы қалыптасып, дамып, жетіліп отырады. Соған орай, әр кезде тіл қолдану заңдылықтарын білдіретін ұғымдар да өзгеше болады. Белгілі бір тарихи кезең үшін өз терминдері қалыптасады (1.10). Міне бұрын А.Байтұрсынов «іргелес сөйлем» (2.300) деп атаған ұғым қазір басқа қырынан зерттеліп, «парцелляция», «күрделі синтаксистік тұтастық» деген ұғымдар туып, тілдік термин ретінде орнығып, соңғы кезде өте қарқынды зерттеліп жүрген объектіге айналды. Бұл ауызекі сөйлеу тілі мен жазба әдеби тілдің бүгінгі кемелденген шағында біріне-бірінің әсерін тигізе отырып дамуының нәтижесі (3.8).

Жалпы қазіргі кезде ауызекі сөйлеу тілінің жазба әдеби тілге әсерінің кеңейгеніне күмән келтіруге болмайды. Бірақ бұл мәселе толық зерттелмегендіктен, теориялық тұжырым жасауға сипаттық-фактологиялық материалдың жетімсіздігі анық (4.58).

Әдеби тіл ауызекі сөйлеу тілінің лексикалық, грамматикалық жүйесіне сүйеніп қалыптасады (3.8). Ауызекі сөйлеу тілі синтаксисінің жазба тілге жалпы әсері әр түрлі жанрлар мен стильдерде айтылыс тізбегінің үзіктілігінен, синтаксистік құрылым компоненттері байланысының әлсіздігінен, құрылымдардың актуалдануы әрі бөлшектенуінен байқалады (4.58). Міне сондықтан да, қазіргі көркем әдеби шығармалардың тілін зерттеп, сөйлемдерді синтаксистік тұрғыдан талдағанда, баяғыдан қалыптасқан сарынмен тек жай сөйлем, салалас құрмалас, сабақтас құрмалас деп қарау сөйлемдердің байланысын, олардың коммуникативтік қызметін, логикалық мақсатын, не синтаксистік, не стилистикалық деңгейде аша алмайды. Өзара нүктемен ажыратылған кейбір тілдік единицаларды жеке тұрған қалпында ешқандай синтаксистік единица ретінде қарастыруға келмейді және жекелеп қарастырғанда, қандай коммуникативтік ойды жеткізбек болғаны да түсініксіз болады. Өйткені контекстен үзіліп алынған жеке сөйлем өзінің грамматикалық дербестігін сақтағанымен, контексттегі өзімен байланыстағы басқа сөйлемдердің қатысуымен ғана ашылатын толық мағынасынан айырылып қалады (5.50).

Мынанадай мысал алып көрейік. *Лагердегі сынық шеге мұның назарынан тыс қалар ма екен. Қазымыр. Шылдыратпайтын жылпос. Сергек. Комендант Ганс Шулерге осы қасиетімен жаққан ол.* (І. Жақанов). Осы мысалдарға бірінші жайылма сөйлемнің өзінен әңгіменің кім туралы екендігін анықтау мүмкін емес. Ал одан кейін екі жеке сын есім мен сөз тіркесін бөлектеп алып қарастырсақ, олар неге оқшау тұр? Кімге, неге қатысты туады. Міне, осы сауалдарға жауап беру үшін бір ортақ ойды білдіретін, бірақ өзара нүктемен ажыратылып, бөлшектелген сөйлемдер тізбегін, яғни парцелляцияланған сөйлемдерді зерттеу, мәнін ашу қазіргі қазақ тіл білімінде 90-жылдардың аяғында қолға алынған көкейкесті мәселелердің бірі болып табылады. Жалпы тіл біліміне «парцелляция» термині француз тіліндегі «parceller» сөзінен енген. Бұл ұғым қазақша ұсақ бөлшектерге бөлу дегенді білдіреді. Сондықтан біз бұл терминді бөлшектелген сөйлем деп алғанды жөн көрдік. Әлемдік тіл білімінде бұл бөлшектелген сөйлемдер жан- жақты зерттеу объектісіне айналып, көптеген еңбектерге арқау

болып, қызу тартыс тудырып жатқан тұста қазіргі қазақ тілінде осы соңғы жылдары ғана назарға ілініп, сөз болып жүр. Алайда, бөлшектелуге көнетін грамматикалық құрылымдар, бөлшектелген компоненттердің өзара байланысы, негізгі сөйлемнің шекарасынан тысқары бөлшектеліп шығарылған парцелляттың, яғни қосалқының грамматикалық, стилистикалық және коммуникативтік қызметі әлі анықталып ашылмаған. Рабиға Сыздықтың: «Бұл құбылыс туралы үзілді-кесілді тұжырымдар айту үшін, оны мол материал жинап ғылыми тұрғыдан зерттеу керек» (1.46)-деп, бұл мәселенің өзектілігін, маңыздылығын атаған еді.

Қазіргі қазақ әдеби тілінде де, өзге тілдердегі сияқты, парцелляция кеңінен тарап, нақты орын алып келе жатқан құбылыс. Осы парцелляция құбылысының қазақ тілінде өзіндік ерекшеліктері ашылды, парцелляцияланған конструкцияның, бұдан былай бөлшектелген құрылымның және жеке парцелляттың (қосалқының) грамматикалық статусы анықталды, парцелляцияны тудырушы грамматикалық және коммуникативтік факторлар анықталды, осы құбылыстың әр деңгейдегі грамматикалық бірліктерге (сөз тіркесі, жай сөйлем, сөйлем мүшесі, құрмалас сөйлем) қатысы айқындалды, яғни олардың бөлшектелу қабілеті ашылды, осы бөлшектелген қосалқылардың коммуникативтік, стилистикалық қызметі белгіленді, бөлшектелген құрылымдардың типтік үлгілері жасалды, негізгі сөйлем мен қосалқының байланысу жолдары көрсетілді.

Орыс тілінің синтаксисін зерттеушілер, Ф.И.Буслаевтан бастап, салаласу мен сабақтасу арасында айқын айырмашылық белгі жоқтығын және тілде ауыспалы сипаттағы синтаксистік байланыстардың бар екендігін көрсетеді. Оның қатарына ғалымдар тілдегі жаңа синтаксистік құбылыс-тіркесуді атайды (присоединение).

1. Сыздық р. Сөз құдыреті

Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, С.Е.Крючков, т.б. лингвистер тіркесуді өз алдына дербес синтаксистік категория деп санайды. Соңғы кездері бұл тіркес конструкция проблемасына қызығушылықтың соншалықты артуының нәтижесінде «бұл кең аумақты түсініктен тарлау мағыналы «парцелляция» ұғымы бөлініп шығарылды» (1.10-11). Ол – В.В.Виноградов, А.П.Величук салаласа, сабақтаса байланысу, тіркесу сияқты сөйлем компоненттерінің байланысу түрі ретінде тұжырымдап, ал М.О.Платонова, А.А.Андриевская, А.П.Сквородников, Р.Сыздық тілдің көркемдегіш құралы ретінде қарастырып жүрген құбылыс.

Бұл парцелляция құбылысы роман, герман, славян тілдерінде, оның ішінде орыс тілінде фонетикалық, синтаксистік, стилистикалық деңгейде жан – жақты, өте толық зерттелген болса, қазақ тілінде бұл құбылысқа енді ғана көңіл бөліне бастады. Тек М.Балақаев пен Т.М.Сайрамбаев осы мәселеге арналған мақаласында бұл құбылыс қазақ тіліне аударма нәтижесінде енген деген пікірде. (2.90).

Алайда, көркем әдеби шығармаларды синтаксистік, стилистикалық тұрғыда зерттеп отырсақ, біз парцелляцияланған сөйлемдерді қазақ жазушылары да бұрыннан қолданып келе жатқанын байқаймыз. Тек бұл құбылыс арнайы зерттеу объектісі болмаған. Сондықтан біз әлі күнге сөйлемдер синтаксисін оқытқанда, оларға талдау жасаған кезде де ертеден қалыптасып қалған бір жүйе: жай сөйлем, құрмалас сөйлем, оны салалас құрмалас, сабақтас құрмалас дегеннен шыға алмай жүрміз.

Мынандай бір мысал алып көрейік: *«Бурнашев қолын тез жұлып ап, бар денесімен Бокинге қарады. Шегір көзі оқ атады. Тістенген.»*(З.Шашикин) немесе мынадай мысал қарастырайық: *Ол портретті менің алдыма қоя салды. Қараймын. Өзім. Аң-таң болып Асқарға қараймын. Ол үндемейді. Қайта қараймын. Тап өзім.* (І. Жақанов).

Міне, бұл екі мысал да бір ой желісімен байланысқан бірнеше сөйлемдер мен сөз тіркестерінен, жеке сөзден тұрады. Біз оларды бұрынғысынша, қалыптасқан дәстүрмен тек қана жай сөйлем, сөз тіркесі, дара етістік деп қарай алмаймыз.

А.Байтұрсыновтың сөйлемдерді құрылуына түрлерге айыруына ден қойып қарағанда, «іргелес сөйлем» деген терминнің бар екендігін анықтадық. «Ішкі жақындық-мағана жақындығынан басқа жақындық жоқ сөйлемдер іргелес делінеді», - деген А.Байтұрсыновтың анықтамасының байыбына барар болсақ, біз қазіргі кезде барлық лингвистер бірдей «парцелляция» деп атап жүрген құбылысқа балама табамыз. Бұдан парцелляция құбылысын қазақ тілінде ала бөтен осылай атау керек деуден аулақпыз,

1. Платонова М.О. Присоединительные конструкции в языке Л.Н.Толстого. Автореф. дис. канд.-Л., 1973.

2. Балақаев М.Б, Сайрамбаев Т.С. Парцелляция және оны аудару

тек мұндай синтаксистік құрылымның қазақ тілінде де бұрыннан бар екендігіне көңіл аударылады. Іргелес сөйлемдерге А.Байтұрсыновтың келтірген мысалдарын қарғанда, парцелляцияланған сөйлем деп қарастырып жүрген осы сөйлемдер екендігіне көзімізді жеткіземіз. А.Байтұрсынов : «*Күн кеш болды. Ат болдырды, ел көрінбеді. Батыр сасайын деді*», - деген мысал келтіреді, «мысалға алынған сөйлемдер арасында кеш уақытта болған уақиғаның жайын сөйлеген ой іргесінің ғана біргелігі бар деп келіп, бұлар тек ой іргесімен жанасқаны болмаса, бастарын қосып тұрған басқа еш нарсе жоқ, сондықтан бұлардың аралары да біріне-бірі қосылмай, ашық-ашық, үзіліп айтылады. Жазғанда араларына үлкен тыныс белгісі – нүкте қойылады» (1.300), -деп тұжырымдайды.

Т.Қордабаев бұл іргелес сөйлемдерді көнерек заманда сөйлем құрамындағы сөздерді, сол сияқты жай сөйлемдерді бір-бірімен байланыстыратын қазіргі дәнекерлер, тәсілдердің, бірі-екіншісін меңгеріп, жетектеп, өзіне тәуелді етіп тұру сияқты байланысу тәсілдерінің анағұрлым берік түрлерінің болмағандығынан, сөздер, сөйлемдер арасында тек мағына желілерінің жақындықтарына қарай бір-бірімен қабыса, іргелесе байланысу тәсілі болған, сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің бір-бірімен байланысы, арақатынасы тығыз берік болмағандықтан, оларда дербестік, бір-біріне тәуелсіздік күшті болған деген пікір айтады. (2.196).

Қазіргі тілімізде әртүрлі жалғауыш дәнекерлер көптеп қалыптасқанына қарамастан, іргелес сөйлемдердің бүгінгі көркем әдеби шығармаларда да жиі кездесуі бір негізі бар қажеттілік шығар деген болжам туғызады.

Парцелляция құбылысы мейлінше жан-жақты, толық зерттелді деген орыс, француз, ағылшын, испан тілдерінің өзінде әлі де ара жігі анық ашылмаған мәселелер көптеп кездеседі. Мысалы, орыс және француз тілінде парцелляцияланған сөйлемдер тіркескен конструкциялармен бара-бар деп есептелсе (3.328), испан тілінде парцелляцияны оқшаулаудың ең биік, жоғарғы дәрежесі деп атаған. (4.67).

Мұның бәрі әлі күнге дейін жалпы парцелляцияланған құрылымның және бөлшектелу нәтижесінде пайда болған негізгі (базалық) сөйлем мен парцелляттың (қосалқының) жалпы грамматикалық статусының анықталмағандығынан.

Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.

Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері.

Реферовская Е.А; Васильева А.К. Теоретическая грамматика современного французского языка.

Литвиненко Е.В. Семантическое и синтаксическое осложнение структуры предложения в результате обособления и парцелляции его компонентов

Сондықтан да парцелляцияланған құрылымның грамматикалық болмысы туралы сұрақ та әлі ашық қалып тұр. Парцелляция мәселесінің тағы бір басы ашылып, анықталмаған қыры- оның грамматикалық категорияға жазылуы ма, әлде стилистикалық әдіс қатарына қосылуы ма.

Себебі барлық зерттеулерде «парцелляция құбылысы» деп қана атап қойып, әр ғалымдар әр тілдегі оның ерекшеліктерін, жасалу жолдарын, шығу, таралу тарихын, қолданылу жиілігін, негізгі сөйлем мен қосалқының байланысу жолдарын зерттеп жүргендерімен, оның лингвистиканың қай саласында қаралуы да әлі шешілмеген мәселе. Өйткені әдеби жазба тілде парцелляция тек синтаксистік мақсатта – күрделі, шұбалаңқы конструкцияларды жеңілдету мақсатында ғана емес, стилистикалық мақсатта да, негізінен жеткізілетін ойдың семантикалық мағынасына эмоциялық түрлендіруші реңк қосу үшін де қолданылады.

«Эмоциялық синтаксис» деген терминді енгізген француз ғалымы Ш.Балли: «Сөйлем айтушының негізгі ойын жеткізумен қатар оның сол ойға көзқарасын да білдіреді. Ендеше айтылар ойға эмоциялық көзқарас сөйлемнің жалпы мағынасының тағы бір негізгі құрамды бөлігі болып табылады. Біз «кун суық», «кун ыстық», «жаңбыр жауып тұр» дегенде фактіні жалаң жеткізумен шектелмей, іс-әрекетті анықтауға қабілетті эмоционалдық әсерімізді немесе практикалық пікірімізді; әр жағдайда «суық», «ыстық», «жаңбыр» деген оймен байланыстыра өзіміздің ризалығымызды немесе ренішімізді, қызығушылығымызды немесе немқұрайдылығымызды білдіреміз», -дейді. «Бейнелеушіліктің өзі көңіл-күймен байланысты. Ол көңіл-күйді, тілекті білдіреді; жай интеллектуалдық пікірді жеткізгенде де, ол көңіл-күйге байланысты түрленеді, боялады.» (1.43).

Мына мысалдарға көңіл аударып көрейік:

Әлияның жанары, сол арқылы тұтанған от суретінің талай шығармасына сәуле түсергені анық, өйткені сәтсіз махаббат- адамның бүкіл өмір жолына созылған күй. Ұмытылмас күй. Сырлы, назды. Ерке, мұңды. Қайғы әуенінен қуаныш сазы басым. Сондықтан да көңіл төрінде. Сондықтан да мәңгілік. (М.Мағауин)

Күй ана боп аңырады. Дала боп уілдеп, жүректен кан тамшылатты. Қансыратты, талдырды. (І.Жақанов).

Бұл мысалдарды оқығанда, әрбір оқырман оның грамматикалық формасы мен семантикалық мағынасына емес, оның бейнелілігіне, көңілді толқытып, жүректі тебірентер әсерлілігіне бірінші назар аударады. Ал бұл бейнелілік, бұл әсерлілік араларына нүкте қою арқылы бөлшектелген, яғни парцелляцияланған конструкциялар арқылы жеткізіліп тұр. Міне, осы жағынан қарастырғанда, парцелляцияны да көркемдегіш құрал қатарына жатқызуға әбден болады. Себебі:

Баллий Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.

сөйлемнің көлемі мен формасы;

сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі;

шақтардың қолданылуы; эмоционалдық синтаксистің немесе *синтаксистік стилистиканың* қамтитын мәселелері болып табылады.

Енді осы эмоционалдық синтаксистің бір мәселесі – нүктемен ажыратылатын сөйлемдердің өзара байланысын қарастырып көрейік.

Сөйлем ішіндегі нүкте мен үтір арасындағы айырмашылық–паузаның ұзақтығында. Нүктеге сәйкес келетін пауза кезінде сөйлемдер арасындағы байланыс әлсірейді де, керісінше тәуелсіздігі артып, бір-бірінен оқшаулана түседі. Нүктемен ажыратылған сөйлемдерден гөрі үтірмен ажыратылған жай сөйлемдердегі факторлардың өзара алмасуы жеңілірек болады. Бұл жағдайда бір-біріне тек жанасып тұрып логикалық байланыста болатын жай сөйлемдерді күрделі контекстік бірлестік деп атауға болады. Нүктемен ажыратылған сөйлемдерде де үтірмен ажыратылған сөйлемдердегі сияқты логикалық байланыс грамматикалық конструкцияларсыз-ақ не қиысу, не меңгеру түріндегі семантикалық байланыс болуы мүмкін. Үтірмен ажыратылған ыңғайлас салаластар өте тығыз байланыста болатыны айқындалды.

Сөйлемдер нүктемен ажыратылғанда, логикалық және шақтық байланыс синтаксистік түрде емес, тек семантикадан туындайды. Әр фраза жеке ойды бейнелейді, жеткізеді. Оларды бөліп тұрған нүктелер ұзағырақ паузамен аяқталған сөйлем интонациясын нұсқайды. Бұл орайда сабақтас құрмалас сөйлемдердің орны бөлек. Оларда бағыныңқылық қатынас сөйлемдердің бір ізділік тәртібімен, сөйлемдердегі сөздердің орын тәртібімен беріледі.

Енді негізінен тығыз логикалық байланыста бола тұрып, нүктемен ажыратылатын күрделі синтаксистік бірлестіктің басқа бір структурасы қосымша конструкцияларға, яғни парцелляцияларға тоқталайық. Қосымша конструкциялар нүктеден кейін сөйлемнің оқшауланған мүшесі түрінде немесе жалғаулық шылаулар арқылы байланысқан салалас құрмалас, яки сабақтас құрмалас сөйлемдер түрінде келеді. Қосымша конструкциялар алдыңғы аяқталған сөйлемге қосымша ой-пікір үстейді. Қосымша конструкцияларда берілетін фактілер алдыңғы сөйлеммен логикалық байланыста, бағынышта, тәуелділікте болады. Бұл байланысқа нүкте кедергі болмайды. Нүктеге қарамай қосылатын бұл конструкцияларды француз стилистері «аяқталған фактіден (істен) кейінгі» қосымша дейді.

Академиктер Л.В.Щерба мен В.В.Виноградов, А.М.Пешковский жалғаулық шылаулардың байланыстырушылық функциясы жайлы айтқан. Қосымша мен салалас сөйлем арасындағы айырмашылықты анықтай келіп С.Е.Крючков: «Қосымша айтушының санасында тура сөйлеу барысында туатын әңгіме үстіндегі толықтырушы үстеме элемент» -деп атайды. «Дәл әңгімелеу үстінде толықтыру үшін туатын келесі элемент» (1.397) -деп те атайды.

Алдыңғы сөйлеммен логикалық, психологиялық немесе эмоциялық тұрғыда байланысқан қосалқы сөйлем мағына жағынан емес, тек қалыптан тыс форма жағынан ерекшеленеді, оқшауланады. Әдеттен тыс нәрсенің бәрі, әдеби тіл нормасына жатпайтын әр конструкция, қалыпты грамматикалық құрылымның шегін бұзып тұрған жағдай ерекше көңіл аударарды.

«Сөздердің логикалық тәртібінің бұзылуы тыңдаушының зейінін, назарын ынталандырып, жандандырады, ал логикалық реттілік, керісінше, оны самарқаулыққа түсіріп, ой ақылын жалқауландырады» (2.357).

Қосымша конструкциялар әдеби тілде ауызекі тілден пайда болды. Қосымша конструкциялар фразаны ойда құрау аяқталған сәтте, айтылған ойға үстеме түрінде туындайды да, қалыпты құрылымды бұзбай ойды жалғай алмайды. Әрине, кейінгі ой жеке сөйлем түрінде берілгендіктен, оның алдыңғы сөйлемдегі оймен байланысы жалғаулық шылау арқылы байланысқан қосалқыдан гөрі әлсіздеу әрі бейтараптау. Қосымша конструкциялар қай түрде болса да, семантика жағынан: түсіндірме немесе айқындауыштың белгісін сақтайды. Осындай «үзік» немесе дараланған, оқшауланған сөйлемдер қазіргі біздің көркем әдебиетімізде де көптеп кездесуде. Мұндай сөйлемдер әдетте шығарма кейіпкерінің көтеріңкі немесе толқулы, абыржулы көңіл күйін сипаттауда, суреттеуде жиі қолданылады. Мысалы:

Мен бұл әнге құмармын! Ынтықпын! (І.Жақанов).

Сен мені еш уақытта қасірет үстінде көрмеуге тиіссің, Айнаш. Сен әлі уызсың. Гүлсің. Пәксің. Мөп-мөлдір армансың. Жарқыраған үміт жұлдызысың. (І.Жақанов)

Бұл жігіт өлуі керек! Бүгін! Қазір! Дәл осы арада! (І.Есенберлин). Тіркес конструкциялар түрлі сөйлемнің әр мүшесі болып келуі мүмкін. Предикаттық ұя тұйықталмаса да, алдыңғы фразаны аяқтайтын нүктеден кейін басталатын тіркес конструкциялар өз алдына жаңа дербес сөйлем құрай алмайды. Семантикалық жағынан қарастырғанда тіркес конструкциялар алдында айтылған ойды толықтыру, анықтау немесе түсіндіру қызметін атқаратын қосымша идеяны білдіреді. Автор тіркес конструкцияны ол жанасып тұрған бір мүшені күшейту үшін немесе негізгі сөйлемде жоқ мүше түрінде қосымша мінездеме, анықтама беру үшін сөйлемнің жоқ мүшесінің орнын толтыруға қолданады.

Синтаксистік құрылымды біз сөздің тұлғалық деңгейінде немесе функциялық

Крючков С.Е. О присоединительных связях в современном русском языке

Баллий Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.

деңгейінде қарастырғанда, оның өзара байланысқан лингвистикалық элементтердің жүйесі екенін анықтаймыз. Сөйлем құрылымында басыңқы-дербес және бағыныңқы-тәуелді, дербес емес фразалар болатынын байқаймыз және бір басыңқы -дербес элементке бір ғана емес, бірнеше бағыныңқы элементтердің қатысты болатынын (ән, жыр тыңдады), керісінше, бір бағыныңқы-дербес емес элементке бірнеше басыңқы элемент қатысты болатынын байқаймыз (жастар да, қарттар да жиналды).

Парцелляцияланған конструкциялар негізгі базалық құрылымынан және парцелляттан тұрады. Парцеллят біреу де, бірнешеу де болуы мүмкін. Құрамында парцелляцияланған конструкция бар текст ерекше, үзік ырғақпен сипатталады.

Парцеллят күрделі және жай сөйлем, сөз тіркесті, жеке сөзді болуы мүмкін. Бірақ ой айтылыс жеткізудің (высказывание) парцелляциялану мүмкіндігі шексіз емес. Ол әр тілдің синтаксистік құрылымының ерекшелігіне байланысты. Ю.С.Степанов орыс және француз тілдерінің жүйелерін салыстыра келіп, француз тіліне қарағанда орыс тілі түзелісінің (цепь, тізбек, жүйе) бос, дискретті екенін тұжырымдайды. Француз тілінде үзіп тастауға мүмкін буындар аз, салыстырмалы түрде дербес бөліктердің өзі грамматикалық құралдар арқылы бір бүтін болып тіркеседі (сцепляются). (1.53-55).

Бұдан келіп орыс тілінде парцелляцияның мүмкіндігі кеңірек, сөйлемдік құрылымдардың бөлшектелу түрі әр жақтылау деген қорытынды жасауға болады. Француз тілі сияқты, біздің қазақ тілінің синтаксистік құрылымдарында да байланыс берік, сөз тәртібі тұрақты деп есептейміз. Оның үстіне парцелляцияның өзі жазбаша тілге негізінен ауызекі сөйлеу тілінен келіп енуі, әр тілдің ауызекі сөйлеу мәнерінің өзгеше болуы, жазбаша тілде парцелляциялану мүмкіндігіндегі айырмашылықтардың негізгі себебінің бірі болып табылады. Қазақтар ауызекі сөйлегенде де ойларын жүйелі, тыңғылықты, фразаларын толымды етіп жеткізуге баса назар аударған. Ал үзік ойлы, бөлшектелген фразалы құрылымдар сөйлеушінің ерекше эмоционалды көңіл-күйінің белгісі болып табылады.

Бірақ дискретті дегенімен де, орыс тілінің синтаксисінде байланысқан текстің кез келген жерінде парцелляцияны қолдану мүмкіндігі болмайды. Ал қазақ тілі дискретті емес дегенде де, парцелляцияны қолдану мүмкіндігі жоқ та емес.

Біртұтас синтаксистің құрылымды бөлшектеу жазушының шеберлігіне, айтпақ ойының қай тұсын актуалғысы келетініне байланысты. Көркем шығармалардың тіпті басыңқы бағыныңқы бөліктері бір-бірімен тығыз байланыста болатын сабақтас құрмалас сөйлемнің құрамынан дербес ойды білдіре алмайды деп есептелетін бағыныңқы

Степанов Ю.С. Структура французского языка.

сөйлемнің өзін бөлшектеп шығарудың мысалын көптеп кездестірдік. Мұндай жағдайларда тұтастық бұзылғанымен, мазмұны жойылып немесе айтылмақ ой тіпті көмескіленбеген, әуелі көркемдігі артып, ұтымдылығы күшейе түскен.

Ел атынан асқа бардық, той басқардық. Оқалы комзол, жанат ішік киіп. (І.Жақанов).

Үйге келе сала поезда естіген әңгімемді қағаз бетіне көшірдім. Әрине, көркемдік заңдылыққа бағындырып, белгілі қалыпқа түсіріп дегендей. (М.Мағауин).

Парцелляциялауға қолайлы жағдай салаласа байланысқан құрылымдарда жиі ұшырасады, керісінше, синтаксистік қатар мүшелерінің байланысы тығыз, міндетті болып, бір мүше өзінің кеңейтілуі үшін белгілі бір формадағы сөзді талап ететін жағдайда парцелляция мүмкін емес.

Парцелляция сөйлемді бөлшектеу болып есептелгенімен, ол синтаксистік байланысқан мәтінді жай әншейін бөліктерге бөлу, ұзу немесе еш ойланбастан оның соңғы бөлігін бөліп тастау болып табылмайды. Бірақ кейбір мысалдарды талдап қарасақ, кейбір парцелляциялар ойды тек әншейін үзіп, бөлшектеу нәтижесі болып көрінеді, ал нүктені алып тастасақ, паровозға вагондарды тіркегендей, парцелляцияланған структура қайтадан бір бүтін болып шығады. Мысалы,

Жер беті ызғарлы ақ көрпені айқара жамылған. Аппақ қар желді күнгі теңіз беті іспетті. Ойлы-қырлы. Бұдыр-бұдыр. (Ә.Жылқышиев)

Сол кенжемнен бірдеңе шығады. Өзіме тартқан. Ширақ. Көзінің оты бар. (І.Жақанов).

Қазір ауа-райы аумалы-төкпелі. Қолайсыздау. Жер ыбылыс. Әзірше тек үйде күтіңіздер. (І.Жақанов).

Осы үш мысалдағы негізгі сөйлеммен қосалқы бөлшектер арасындағы нүктені үтірмен алмастырсақ, шылаусыз байланысқан, біріншіде-ыңғайлас салалас құрмалас, екінші, үшінші-түсіндірмелі салалас құрмалас-бір бүтін, шұбалаңқы конструкция шығар еді. Ал авторлардың бұл құрылымдарды осылайша бөлшектеп беруі, жеткізілер ойдың мағынасын өзгертпей, тек ерекше интонация, ерекше мән жүктейді.

Парцелляцияның кейбір кездерінде бөлшектелген құрылымды мәтінде біршама өзгерістер жасамайынша, құрылымға сай келетіндей етіп қайта біріктіру мүмкін болмайды. Бастапқы құрылымды қайта қалпына келтіруге, мысалы, текстте әр түрлі формада тұрып бірыңғай мүшенің қызметін атқаратын сөздердің болуы немесе парцелляттың негізгі базалық структурадан алшақ (дистантты) орналасуы кедергі жасауы мүмкін. Мысалы,

Иықтұрыққа ілінген, киім дүкендеріндей қатарынан тізілген көп костюм тұр. Поляк, герман, чех, совет, француз және басқа өндіріс орындарынан шыққан. Ақ сұр, қоңырқай, көкішіл, қара, шақпақты, жолақты. Ертеңгілік, кешкілік, мерекелік. Жаздық, қыстық. (М.Мағауин).

Жер үстінде менің мына Алатауымдай... Ия, Айнаш, дәл осындай... Асқар-асқар таулар бар екен. Шынар басына шығуға талпынғаным да бар... . Тым биік. (І.Жақанов).

Парцеллятты базалық сөйлемнен бөлетін сұрау, леп белгілері де құрылымдарды біріктіруге кедергі болады. Мысалы,

Қарасам-Шынар! Екі беті албырап, қымсынып төмен қарай береді. Әсем, биязы гана. Қимылы нәзік, ұлпілдеп-ақ тұр. (І.Жақанов).

Дәрі жоқ па? Сүзекке... . Тұмауға... . Дизентерияға... . Әйтеуір толып жатыр. (І.Жақанов)

Жалпы парцелляция құбылысын зерттеуге барысында және көркем әдебиеттерден жинақталған мысалдарды талдағанда, барлық деңгейдегі, барлық формадағы конструкциялардың парцелляцияланатыны байқалды.

Қазіргі кездегі әдеби шығармалардың стилі сөйлемдердің ықшамдылығымен, үзіктілігімен сипатталады. Көлемі шағын жай және күрделі сөйлемдер ең жиі қолданылатын синтаксистік бірліктерге айналды. Керісінше, құрылысы күрделенген құрмалас сөйлемдер сирегірек қолданылатын болды. Атаулы сөйлемдердің қолданылуы да жиіледі. Кейбір авторлардың осы қысқа сөйлемдерді қанағат етпеуінің нәтижесі ретінде, әрі шығармаларының экспрессивтік-эмоциялық реңктерін одан әрі қанығырақ ету мақсатында, тек құрмалас сөйлемдер емес, жай сөйлемдердің өзін бөлшектеу (парцелляциялау) құбылысы көптеп кездеседі. Көркем әдеби шығармаларында бөлшектелген конструкцияларды жиі қолдану мысалдарын біз қазіргі кездегі танымал жазушыларымыз: М.Мағауиннен, О.Бөкеевтен, С.Сматаевтан, І.Жақановтан көптеп кездестірдік. Бөлшектеуді сирегірек қолданатын авторлар: І.Есенберлин, Ш.Айтматов, Д.Исабеков, Д.Досжанов. Дегенімен, бұл авторлардан да бірен-саран мысал табылды. Классик жазушыларымыздан М.Әуезов пен Ғ.Мүсірепов шығармаларынан бөлшектеудің мол мысалы

табылды. Тағы бір көңіл аударарлық мәселе-бөлшектеліп, ықшамдалатын сөйлемнің ғана емес, негізгі-базалық құрылымның шекарасынан тысқары шығарылатын қосалқы-парцелляттың да қысқартылуы және де негізгі сөйлем (құрылым) құрамында бірнеше бірыңғай сөйлем мүшесі болған жағдайда, біреуі ғана қосалқы (парцеллят) болып, қалғаны оған жалғаспай, базалық құрылымның құрамынан оқшауланып шығарылған әр мүше, әр сөйлем өз алдына жеке парцеллят болып келеді. Мысалы,

Жалғыз көз шүңет емес, томпақша. Тесіле, сыздана қарайды. Кірпігін де сирек қағады. (М.Әуезов).

Енді терістікке тура тартқан. Адасты. Ашықты. Азып-тозды. Бәрібір жетті. (М.Мағауин).

Қазіргі қазақ тіліндегі әдеби шығармалардан алынған бөлшектеудің мысалдары талданып, олар үлгілік топтарға жіктелді.

Құрылымдардың үлгілері жасалғанда, негізгі-базалық құрылымнан бөлшектеліп шығарылған қосалқының құрамы: жеке сөзді, сөз тіркесті, жай сөйлемді, салалас құрмалас сөйлемді, сабақтас құрмалас сөйлемді; компоненттер, яғни, қосалқылар саны-бір компонентті, көп компонентті; олардың базалық сөйлеммен және өзара байланысу тәсілі-параллель (жарыса), және сатылай, тіркесе байланысу; негізгі-базалық сөйлемге қатысты парцелляттың орны-препозиция (ілгерінді), постпозиция (кейінді), контактылы (жанаса), дистантты (алшақ) орналасуы негізгі көрсеткіш ретінде ескеріледі.

Бұл мақалада бөлшектелген сөйлемдердің тек көркем әдеби тілде қолданылуы туралы ғана сөз болды. Ал жалпы алғанда, қазіргі кезде бұндай сөйлемдердің бұқаралық ақпарат құралдарында да өте жиі қолданылу мысалдары көптеп кездеседі. Бөлшектелген сөйлемдер әлі де зерттеу нысаны боларлық тақырып.

Пайдаланылған әдебиет тізімі

Балақаем М.Б., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б., Қазақ тілінің стилистикасы .- А.,1974,191.

Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, Ана тілі,1992.

Әміров Р. Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері. А;1977.92.

Валгина Н.С. О предикативной осложненности предложения (на материале конструкции разговорного синтаксиса). «Филологические науки». 1978,№5. Стр.58-64.

Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика (слодное синтаксическое целое). – М. «Высшая школа». 1973. 214.

Сыздық Р. Сөз құдыреті. – А., «Санат». 1977.

Платонова М.О. Присоединительные конструкции в языке Л.Н.Толстого. Автореф.дис.канд.-Л.,1973.

Балақаев М.Б, Сайрамбаев Т.С. Парцелляция және оны аудару. Аударманың лексико – стилистикалық мәселелері.-А.,1987.

Қордабаев Т. Тарихи синтаксис мәселелері. ҚазССР. Ғылым академиясы, 1964, 196.

Реферовская Е.А; Васильева А.К. Теоретическая грамматика современного французского языка. Часть 2. «Просвещение». Л.1973.

Литвиненко Е.В. Семантическое и синтаксическое осложнение структуры предложения в результате обособления и парцелляции его компонентов. – К; Гос.Университет, 1984.

Баллий Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. «Иностранная литература». М.,1955.416.

Крючков С.Е. О присоединительных связях в современном русском языке// «Вопросы синтаксиса современного русского языка». – М.,1950.

Степанов Ю.С. Структура французского языка. М., 1965.355.